

**Piotr A. Owsinski – Uniwersytet Jagielloński w Krakowie / Jagiellonian University
in Kraków**

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7862-3345>

E-mail: piotr.owsinski@uj.edu.pl

Anna Paluch – Kubas, Kos, Gałkowski – Adwokaci sp. p.” sp. j.

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8488-0006>

E-mail: anna.aleksandra.paluch@gmail.com

TESTAMENT JAKO *CREDO*.
OBRAZ BOGA, MARYI I ŚWIĘTYCH
W ROZRZĄDZENIACH OSTATNIEJ WOLI
SZLACHETNIE URODZONYCH MĘŻCZYŹN
W XVII-WIECZNYCH PRUSACH KRÓLEWSKICH

A will as a creed. The image of God, Holy Mary and the saints in the dispositions
of the last will of the noble men from Royal Prussia of the 17th century

Streszczenie

Niniejszy artykuł poświęcony został badaniom nad kwestiami wyznaniowymi w testamentach mężczyzn szlacheckich urodzonych w Prusach Królewskich XVII wieku, na obszarze niegdysiejszej niemieckiej kolonizacji na Wschodzie. Praca stanowi próbę znalezienia odpowiedzi na pytanie, jak często i jak silnie zagadnienia pozostające w związku ze sferą *sacrum* pojawiają się w kontekście wyrażenia ostatniej woli zawartej w badanych testamentach. Prezentowana w niniejszym artykule analiza obejmuje zawarte w eksplorowanych testamentach przywołania Boga, Matki Bożej oraz świętych Kościoła. Wyliczone zostały poszczególne role i tła, w których podmioty te stwierdzono w analizowanych archiwaliach. Praca pozwala ujrzeć stopień religijności testatorów oraz funkcję testamentu, jaką pełnił on dla męskiej szlachty Prus Królewskich XVII wieku.

Słowa kluczowe: testament, niemieckie osadnictwo na Wschodzie, Bóg, *sacrum*

Abstract

The subject of this article is the analysis of faith issues in the wills made by the noble men in Royal Prussia of the 17th century, in the area of German settlement in the East. The aim of the exploration is to answer the question of how frequently and how distinctly the sacred world appears in the context of expressing the last will contained in the wills analyzed. The analysis presented herein includes references to God, the Virgin Mary and the saints of the Church present in the wills explored. Particular roles and backgrounds in which these subjects appear have been mentioned. The paper allows to see the level of spirituality and religiosity of the testators as well as to understand the function which the act of testing performed for the noble men from Royal Prussia of the 17th century.

Key words: will, German settlement in the East, God, sacrum

*Religia jest jak świeca umieszczona w kolorowej latarni.
Widzimy różnobarwne światło, ale świeca w środku jest ta sama.*

Muhammad Nadżib¹

(1901–1984)

Wprowadzenie

Natchnieniem dla poniższego artykułu stała się lektura pracy *Kultura śmierci, kultura umierania*², w której autorzy analizują kwestię religijności w zwierciadle śmierci, choroby, praktyk i obrzędów religijnych oraz zwyczajów i przesądów związanych z umieraniem, śmiercią i pochówkiem. Wspomniana publikacja skłania bowiem do postawienia pytania, jaki wyraz religijność znajdowała w przeszłości w kontekście przemijania nieuchronnie kończącego się śmiercią.

Z uwagi na wąskie ramy niniejszego tekstu badanie powyższego zagadnienia ograniczone zostało do analizy testamentowych odwołań do sfery *sacrum* wśród konkretnej kategorii, jaką stanowili szlachetnie urodzeni mężczyźni z historycznych Prus Królewskich XVII-go wieku. Niniejsza praca stanowi kontynuację prowadzonych przez autorów badań nad kwestiami *sacrum* w testamentach szlachetnie urodzonych kobiet z tegoż terytorium i tejsze epoki³.

¹ Muhammad Nadżib (1901–1984) – w latach 1952–1954 premier i prezydent Egiptu (por. *Al-Ahram Weekly On-line* 595 (2002), wydanie internetowe: <http://www.mafhoum.com/press3/nas105-6.htm> [dostęp: 26.03.2020]).

² Por. *Kultura śmierci, kultura umierania*, red. A. Guzowski, E. Krajewska-Kułak, G. Bejda, t. 4, Białystok: Uniwersytet Medyczny w Białymstoku. Wydział Nauk o Zdrowiu 2016.

³ Por. P.A. Owsieński, A. Paluch, *Sacrum między profanum, czyli o kwestiach wyznaniowych w testamentach szlachetnie urodzonych kobiet w Prusach Królewskich XVII-go wieku*, „Kieleckie Studia Teologiczne” 19(2020), s. 75–95.

W pierwszym rzędzie chodzi jednak o dociekania teoretyczne z pogranicza rozważań socjologii, nauk prawnych, kulturoznawstwa, językoznawstwa oraz historii Europy Środkowej i Wschodniej, poparte analizą archiwaliów pozostających w związku z religią obecną w życiu człowieka w jej rozmaitych wymiarach. W obrębie społeczeństw lub kultur funkcjonują pewne paradygmaty czy praktyki – głównie wśród ludzi wyznających jakąś religię – łączące się z przekonaniem o obecności *sacrum* w dającej się uchwycić zmysłami sferze *profanum*. Przeważnie dotyczy to sytuacji, w których człowiek doświadcza swego rodzaju inicjacji lub przejścia, np. narodzin, zawarcia związku małżeńskiego czy śmierci. Jako że są one przekroczeniem pewnej społecznej oraz ontologicznej bariery, zmieniającej status człowieka jako istoty, społeczeństwa wypracowały towarzyszące im rytuały, w których człowiek jako przedstawiciel *profanum* odwołuje się do innej, sakralnej, nienamacalnej rzeczywistości, co odbywa się paralelnie wobec urzędowo czy prawnie koniecznych działań. Na potrzeby celebracji tych wydarzeń społeczeństwa wytworzyły swoiste rytuały o charakterze religijnym. Religia bowiem, jak zauważył u zarania XX w. Durkheim, ma moc scalania wspólnoty. Następuje to przez (taką samą) postawę wobec sfery *sacrum* i jej relacji do świata *profanum* oraz przez transponowanie idei dotyczących tych dwóch sfer do odbywanych praktyk⁴. Ponieważ rytuał stanowi okazję do spotkania się wyznawców w imię wyznawanej istoty wyższej, jest on dla wspólnoty i jej integracji kluczową kwestią. Dlatego rytuały religijne wypracowane zostały nie tylko na potrzeby codziennych aktów wiary, lecz także na potrzeby sytuacji oznaczających doniosłą zmianę w życiu człowieka⁵. Wszystkie te przejścia „[...] wiążą się z zasadniczą zmianą stanu ontologicznego i społecznego”⁶, przy czym „[...] obrzędy związane ze śmiercią są bardziej złożone, gdyż chodzi w nich nie tylko o «naturalne zjawisko» (życie – lub dusza – opuszcza ciało), lecz także o ontologiczną, a zarazem społeczną zmianę sposobu życia”⁷.

W kontekście ostatniego z wymienionych przejść, jakim jest śmierć, potrzeba wspólnoty łączy się z lękiem przed śmiercią⁸. Jest to przeżycie psychiczne, uniwersalne i wspólne ludziom wszystkich epok, choć społeczne

⁴ Por. E. Durkheim, *The Elementary Forms of the Religious Life*, London: George Allen & Unwin Ltd 2012, s. 43–47, <https://www.gutenberg.org/files/41360/41360-h/41360-h.htm> [dostęp: 26.03.2021].

⁵ Por. A. Giddens, *Socjologia*, tłum. A. Szulżycka, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2004, s. 560–561.

⁶ M. Eliade, *Sacrum a profanum*, tłum. B. Baran, Warszawa: Wydawnictwo Aletheia 2008, s. 198.

⁷ Tamże, s. 199.

⁸ Zob. wyczerpujące omówienie zjawiska lęku przed śmiercią: V. Florian, M. Mikulincer, *Fear of Death and the Judgment of Social Transgressions: A Multi-dimensional Test of Terror Management Theory*, „Journal of Personality and Social Psychology” 73(1997)2, s. 369–380.

i indywidualne uwarunkowania różnicują jego intensywność na przestrzeni wieków oraz w przypadku poszczególnych jednostek. Współcześnie śmierć zatraciła charakter oswojony, stała się zdarzeniem, w obliczu którego człowiek staje samotnie. Jak zauważa Ariès: „Obecnie śmierć jest z naszych obyczajów tak wymazana, że z trudem ją sobie wyobrażamy i pojmujemy. Dawna postawa, kiedy śmierć była jednocześnie bliska, swojska i pomniejszona, słabiej odczuwana, zbyt kontrastuje z naszą postawą, kiedy budzi taki strach, że nie śmiemy już wymówić jej imienia”⁹.

Współcześnie świadomość własnej śmiertelności wyzwała zatem silny naturalny lęk, prowadzący do wypierania ze świadomości myśli o własnej śmierci¹⁰. Jest to po części efekt zdominowania świata przez racjonalizm i empiryzm przy jednoczesnej utracie na znaczeniu religijności i transcendentności¹¹. W tym świetle testament winien być postrzegany jako czynność prawna o wyjątkowym zabarwieniu emocjonalnym. Służąc dokonaniu wiążących rozrządzeń ostatniej woli obejmujących dyspozycje majątkowe *mortis causa*, testament z istoty swojej wymusza bowiem konieczność skonfrontowania się z perspektywą własnej śmierci.

W XVII w. zarówno postawa wobec śmierci, jak i postrzeganie natury testamentu różniły się od tego, jak znajdujemy je współcześnie. W jednym z podręczników dobrego umierania autor wskazywał, jak zapewnić sobie dobrą śmierć:

Godziny ostatniej czekać/ aby się wtenczas gdy już śmierć nad szyją/ gotować/ uchowaj Boże. Trzeba/ aby się człowiek przez wszystkie czas żywota swego na tę drogę ostatnią gotował. Pókiś tedy zdrowy/ trzymaj się tych czterech rzeczy. Naprzód. Abyś zawsze pamiętał na śmierć swoją/ że koniecznie kiedyś tedy umrzeć musisz. Powtóre. Abyś zawsze miał w pogotowiu rozprawę domostwa swego/ to jest/ aby testament był gotowy. Po trzecie. Abyś na każdy dzień/ pókiś zdrów/ przynajmniej zmówił pacierz jeden/ albo modlitwę jaką prosząc Pana Boga/ abyś dobrze umarł. Po czwarte. Abyś za dobrego zdrowia swego/ martwił sam siebie i ciało swoje/ jakobyś na każdy dzień umierać miał¹².

⁹ Por. P. Ariès, *Człowiek i śmierć*, Warszawa: Wydawnictwo Aletheia 2011, s. 42.

¹⁰ Por. A. Dutta, *Warum Erbrecht? Das Vermögensrecht des Generationenwechsels in funktionaler Betrachtung*, Tübingen: Mohr Siebeck 2014, s. 17–18.

¹¹ Por. K. M. Groll, *Ein Zwischenruf zum Jahresanfang: Das kluge Testament als kultureller Akt*, „Zeitschrift für Erbrecht und Vermögensnachfolge”, 1(2006), s. 2.

¹² Por. J. Januszowski, *Nauka umierania chrześcijańskiego: Także iako koniającego Pánu Bogu oddawác, y czego ná ten czas pilnowác trzeba: Przy tym y przykłády o roskobách niebieskich y mękách Czyścowych y piekielnych*, Kraków 1604, s. 7; cytaty przytaczane są każdorazowo zgodnie ze współczesnymi zasadami ortograficznymi. Zapis oryginalny: „Godżiny ostatniey czekác/ áby sie wten czas gdy iuż śmierć nád szyją/ gotowác/ uchoway Boże. Trzebá/ áby sie człowiek przez wszytek czas żywotá swego ná te droge ostatnią gotowál. Pókiś tedy zdrowy/ trzymay umierać sie tych

Sporządzenie testamentu wymienione zostało już na drugim miejscu wśród podstawowych obowiązków człowieka, których powinien dopełnić w obliczu śmierci. „Dobry bowiem człowiek umierać nie ma bez testamentu: A kiedy go ma wolą uczynić/ nie ma czekać ostatniej godziny”¹³. Testament pełnił funkcję bramy do dobrej i spokojnej śmierci¹⁴.

Ty tedy człowiecze świecki/ jeśli tym sposobem postępować będziesz/ bądź pewien tego/ że twe dziedzice zostawisz w zgodzie i w pokoju/ iż się z sobą swarzyć nie będą/ a zbawieniu też swemu i ich dogodzisz. Otóż nie poważaj sobie tego lekce/ uczynić i napisać testament sobie/ ponieważ jest tak pożyteczny i potrzebny¹⁵.

Dla ówczesnego człowieka testament nie był zatem wyłącznie czynnością prawną, umożliwiającą dyspozycję majątkową *mortis causa* (sfera *profanum*), ale miał zakorzenienie w sferze *sacrum*: przejście do życia wiecznego. Uwpukla się przez to silny związek testamentu z wyznawaną religią¹⁶. Związek ten znajduje odzwierciedlenie w językowej warstwie testamentów, gdzie wyraża się on w licznych odwołaniach religijnych oraz szerokich rozważaniach natury eschatologicznej i wanitatywnej, prowadzonych pośród majątkowych dyspozycji, a także w rozbudowanej strukturze ówczesnego testamentu¹⁷.

Dyspozycje majątkowe nie stanowiły ówczesnie jego jedynej funkcji. Nie mniej istotny był duchowy (religijny) aspekt testamentu. Analiza religijnych odwołań w testamentach, stanowiących tutaj przedmiot badań, pomoże odpowiedzieć na pytanie, jaką funkcję pełnił testament dla przedstawicieli

---

czterech rzeczy. Naprzód. Abyś ząwzsze pámietał ná śmierć swoje/ że konieczne kiedyż tedyż umrzeć mußisz. Powtore. Abyś ząwzsze miał pogotowiu rospráwe domostwá swego/ to iest/ áby Testáment był gotowy. Potrzeecie. Abyś ná każdy dzień/ pokiś zdrow/ przynamniej zmowił Paćierz ieden/ ábo Modlitwe iáką prosząc Páná Bogá/ ábyś dobrze umárl. Poczwarte. Abyś zą dobrego zdrowia swego/ martwil sam siebie y ciało swoje/ iakobyś ná każdy dzień umierać miał”.

¹³ Tamże, s. 26.

Zapis oryginalny: „Dobry bowiem człowiek umierać niema bez testámentu: A kiedy go ma wolą uczynić/ niema czekać ostátniey godźiny”.

¹⁴ Por. G. Huszał, *Przygotowanie do śmierci w XVII wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 31(1983)2, s. 123.

¹⁵ J. Januszowski, *Nauka umierania chrześcijańskiego*, s. 28.

Zapis oryginalny: „Ty tedy człowiecze świetcki/ iesli tym sposobem postępować będziesz/ bądź pewien tego/ że twe dźiedźice zostáwisz w zgodźie y w pokoiu/ iż się z sobą swárzyć nie będą/ á zbawieniu też swemu y ich dogodzisz. Otoż nie powážaj sobie tego lekce/ uczynić y nápiśác Testáment sobie/ ponieważ iest ták pożyteczny y potrzebny”.

¹⁶ Por. B. Popiołek, *Woli mojej ostatniej Testament ten... Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego 2009, s. 17.

¹⁷ Tamże, s. 31–32.

konkretnej grupy społecznej, a także w jaki sposób postrzegali oni Boga i inne istoty otaczane kultem. W tym miejscu warto podkreślić, że poniższe studium winno być traktowane jako kontynuacja i pogłębienie analiz wyżej wymienionej kwestii wyrażania osobistej religijności w prywatnych dokumentach o charakterze (dziś wyraźnie) niereligijnym¹⁸.

1. Korpus badawczy

Przedmiotem analizy jest 68 testamentów sporządzonych w języku polskim i trzy w języku niemieckim przez szlachetnie urodzonych mężczyzn żyjących w XVII w. w Prusach Królewskich. Oznaczenia numeryczne poszczególnych testamentów opierają się na kolejności archiwaliów w opracowaniu Jacka Kowalkowskiego i Wiesława Nowosada pt. *Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVII wieku* wydanym w 2013 roku w Warszawie¹⁹. Jak zauważają edytorzy tekstów, testamenty ukazały się w druku w języku oryginalnym bez tłumaczenia, wg właściwych wskazówek wydawniczych lub w oparciu o instrukcje opracowane przez Johannesa Schultze²⁰.

Kulisy historyczne oraz obszar geograficzny Prus Królewskich obejmujący Pomorze Gdańskie, ziemię chełmińską, Malbork i Elbląg oraz Warmię bezsprzecznie łączą się z niemieckim osadnictwem na Wschodzie²¹. Jego początki sięgają jeszcze czasów panowania Karola Wielkiego (VIII/IX w.) i Ottona I (X w.), którzy jako pierwsi rozpoczęli podbój plemion Słowian połabskich i Serbów łużyckich, przyłączając później ich rozległe obszary najpierw do Imperium Frankońskiego, a później Cesarstwa Niemieckiego²². Kolonizacja

---

¹⁸ Praca, o której mowa, dotyczy sposobu wyrażania zagadnień stojących w związku z konfesją w wybranych niemieckich wilkierzach wiejskich (a zatem dokumentach o charakterze publicznym) spisanych w XVII i XVIII w. na obszarze północnej Polski objętej niegdyś kolonizacją wschodnią: P.A. Owsiniński, *Zu Konfessionsfragen in ausgewählten deutschen Dorfwillküren in Polen*, „Kieleckie Studia Teologiczne” 17(2018), s. 181–197.

¹⁹ Por. J. Kowalkowski, W. Nowosad, *Wstęp*, w: *Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVII wieku*, red. J. Kowalkowski, W. Nowosad, Warszawa: DiG 2013, s. 9–56.

²⁰ Tamże, s. 53–56.

²¹ Także: *kolonizacja wschodnia*.

²² Por. K. Hampe, *Der Zug nach Osten. Die koloniasatorische Großtat des deutschen Volkes im Mittelalter*, Leipzig – Berlin: Teubner 1921, s. 16–18; V.M. Zhirmunskij, *Istorija nemeckogo jazyka*, Moskwa: Vysshaja shkola 1965, s. 62; H. Eggers, *Deutsche Sprachgeschichte III. Das Frühneuhochdeutsche*, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag 1969, s. 8; J. Krasuski, *Historia Niemiec*, Wrocław – Warszawa – Kraków: Ossolineum 2008, s. 62; J. Sochacki, *Początki państw. Niemcy*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 2016, s. 25–27; H. Ludat, *Słowianie połabscy i marchie nadłabskie jako problem europejskiej historii*, w: *Powojenna mediewistyka niemie-*

wschodnia była zatem długofalowym procesem dokonującym się w Europie Środkowej i Wschodniej, którego zenit przypada jednak na okres rozkwitu *Medii Aevi*²³ (XII–XIV w.).

Niemieckie osadnictwo na Wschodzie w Prusach Królewskich stanowiło zatem proces, w wyniku którego na tym terytorium pojawiła się ludność niemieckojęzyczna. Należy przy tym jednak zauważyć i jednoznacznie podkreślić, iż kolonizacja ta odbiegała w swej istocie od charakteru analogicznych procesów przebiegających na innych obszarach Europy (np. w Austrii), gdyż w przeciwieństwie do nich wiązała się niejednorodnością i różnorodnością elementu osadniczego na przestrzeni wieków²⁴.

Uwarunkowania te sprawiły, iż obszar przyszłych Prus Królewskich zasiedlony był m.in. przez osadników przybyłych tam z różnych terenów niemieckiego obszaru językowego²⁵. Jednakowoż po pokoju toruńskim (1466) dają się zaobserwować próby zintegrowania się szlachty pruskiej z pozostałą częścią Królestwa Polskiego²⁶.

2. Warstwa teoretyczna

Zarówno wiara, jak i religijność należą do takich obszarów życia i odczuwania człowieka, grupy ludzi lub wręcz całego społeczeństwa, które nie są łatwym przedmiotem badań. Ta problematyczność wynika głównie z tego, że między wiarą i poglądami (także religijnymi), światopoglądem oraz rodzajem zachowań nie wolno postawić znaku równości. Jak wskazuje Szawiel, z wiarą należy raczej utożsamiać swego rodzaju tryb życia i sposób postrzegania rzeczywistości, w stosunku do których trudno odnaleźć jakiś punkt odnie-

---

cka, red. J. Strzelczyk, A. Krawiec, Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje 2017, s. 250–257; J. Morawiec, *Początki państw. Dania*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 2019, s. 59–69.

²³ Pol. *wieki średnie*.

²⁴ P.A. Owsiniński, A. Paluch, *Sacrum między profanum*, s. 84.

²⁵ W tym miejscu konieczna staje się uwaga, iż społeczeństwo Prus Królewskich w epoce nowożytnej to konglomerat wielu narodowości, wśród których wcale nie dominowała nacja niemiecka, zwłaszcza pośród szlachty. To oczywiście nie oznacza, że rodów o takich korzeniach wśród szlachty nie było, lecz nie stanowiły one większości. Ludność pochodzenia niemieckiego przeważała raczej w miastach, zwłaszcza tych największych, podczas gdy społeczność wiejska to przede wszystkim ludność pochodzenia polskiego, pomorskiego lub pruskiego na Warmii, choć częściowo również niemieckiego.

²⁶ Por. J. Kowalkowski, W. Nowosad, *Wstęp*, s. 31–32.

sienia, na podstawie którego można sformułować wniosek konfrontowany z rzeczywistością²⁷.

Poddane analizie fragmenty mieszczą się niewątpliwie w ramach religijności ludowej, w której ewolucji uczestniczyli również mieszkańcy mniejszych miast, niższa szlachta czy duchowieństwo. „Religijność ludowa – niejako wbrew swej nazwie – NIE stanowi atrybutu li i jedynie niższych warstw społecznych («ludu»). Przynależność do wyższych stanów [...] nie wyklucza bowiem uczestnictwa w praktykach religijnych o charakterze ludowym ani wiedzy o ich istnieniu”²⁸. Konieczne jest przy tym jednak rozgraniczenie między mentalnością i religijnością. Pierwsza nich bowiem dotyczy cech i możliwości postrzeżenia świata przez ludzi minionych czasów, podczas gdy religijność koncentruje się dodatkowo na indywidualnym charakterze tejże percepcji. Oprócz tego istotny jest także fakt, iż analizując stopień religijności społeczeństwa dawnego Królestwa Polskiego, należy zwrócić uwagę na jego niejednorodność religijną i tym samym mieszkańców cechujących się nierzadko odmienną kulturą, konfesją i obrządkami²⁹.

Poniższa praca pozostaje także w związku z ludową kulturą nierozzerwalnie związaną z ludową religijnością, jako że obie rozwijały się spontanicznie i często paralelnie wobec religijności instytucjonalnej. Wyraz tego można odnaleźć w języku, sztuce, różnych tradycjach, nabożeństwach i pielgrzymkach. Dzięki temu można założyć, iż korpus badawczy będzie także krył elementy bogactwa kulturowego oraz paletę praktyk religijnych tego zakresu. Wreszcie możliwe stanie się ujrzenie refleksów mniej lub bardziej ścisłej współzależności religii i życia codziennego, co jest właściwym obiektem badania. Po części niżej rzeczzone wyniki pokrywają się z symptomatycznymi dla religijności ludowej cechami: dosyć istotny wpływ natury, związek życia religijnego z pracami gospodarskimi, zespołowe uczestnictwo w praktykach religijnych, rola tradycji, rodziny i sąsiedztwa jako bodziec integrujący społeczność, silny kult świętych, nabożeństwo do Matki Boskiej³⁰.

Bóg zajmuje w tej hierarchii najwyższe miejsce, a później pojawiają się pozostali mieszkańcy sfer niebieskich: wśród nich największa grupa świętych z Matką Boską na czele jako patroni. Ponadto ich wspomnienia pomagały

²⁷ Por. T. Szawiel, *Religijność ludowa: perspektywy spojrzenia*, „Znak” 3/2008 (nr 634), <http://www miesiecznik.znak.com.pl/6342008tadeusz-szawielreligijnosc-ludowa--perspektywy-spojzenia/> [dostęp: 3.05.2020].

²⁸ P.A. Owsiniński, A. Paluch, *Sacrum między profanum*, s. 85.

²⁹ Por. T. Wiślicz, *Religijność wiejska w Rzeczpospolitej szlacheckiej. Problemy i trzy przybliżenia*, „Barok” 11(2004)2, s. 98–102.

³⁰ Por. A. Szymańska, *Religijność ludowa i kult świętych*, <http://rme.cbr.net.pl/index.php/archiwum-rme/534-stycze-luty-nr-65/kultura-i-tradycje-ludowe13/710--religijno-ludowa-i-kult-witych> [dostęp: 4.06.2020].

określać pory roku albo konkretny termin w kalendarzu, co w życiu chłopstwa i ziemiaństwa korespondowało z koniecznością wykonania prac w gospodarstwie.

3. Kwestie wyznaniowe w wybranych testamentach

Analiza treści rozrządzeń ostatniej woli ukazuje takie passusy tekstu, które odnoszą się do trzech obszernych przestrzeni chrześcijańskiej duchowości. Wiążą się one z istotą Boga lub Matki Boskiej, świętych Kościoła lub też koncentrują się na kształtowaniu życia codziennego, przy czym dwie ostatnie przestrzenie wzajemnie się uzupełniają i przenikają.

Większość archiwaliów (50) opatrzona jest wstępem w postaci inwokacji dewocyjnej, w której osoba rozrządzająca majątkiem już przy samym tworzeniu testamentu przyzywa imienia Boga, Trójcy Świętej lub dodatkowo jeszcze Matki Boskiej (np. 82) (nigdy nie pojawiają się imiona świętych patronów). Sam kształt tego wezwania (32 sporządzone w języku polskim, 16 po łacinie i tylko w jednym przypadku po niemiecku) wydaje się być dowolny i nie posiada (posiadał) większego znaczenia z perspektywy prawnej. Jego występowanie było jednak powszechne, co konweniuje z paralelnymi urywkami tekstu odnalezionymi w rzeczonych wyżej wilkierzach, gdzie pomocy Bożej przywołują autorzy tekstu już podczas redagowania dokumentu³¹.

- (2) *W imię Pana Boga Wszchemogącego w Trójcy Jedyneego. Amen.*
- (4) *W imię Pańskie stań się ku wiecznej pamięci tej to rzeczy.*
- (13) *W imię Pana naszego Jezusa Chrystusa.*
- (20, 23, 24) *W imię Przenajświętszej i Nierozdzielnej Trójcy Świętej, Boga Ojca, Syna i Ducha Świętego. Amen.*
- (41, 47, 56, 63) *W imię Pańskie. Amen.*
- (42, 69, 73, 101, 104) *W imię Trójcy Przenajświętszej. Amen.*
- (44, 96, 107) *W imię Boże. Amen.*
- (45, 60, 70, 92, 108) *W imię Trójcy Przenajświętszej, Ojca, Syna i Ducha Świętego. Amen.*
- (79) *W imię Trójcy Przenajświętszej, to jest Boga Ojca, Syna i Ducha Świętego.*
- (86, 87, 91, 94, 100) *W imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego. Amen.*
- (103) *W imię Przenajświętszej Trójcy, stań się ku wiecznej pamięci. Amen.*
- (105) *W imię Boga Ojca i Syna, i Ducha Świętego, Boga w Trójcy Świętej Jedyneego. Amen.*
- (111) *W imię Świętej Trójcy. Amen.*

³¹ Por. P.A. Owsiniński, *Zu Konfessionsfragen in ausgewählten deutschen Dorfwilküren in Polen*, s. 189–190.

- (6) *In nomine Sancte et Individuae Trinitatis. Amen.*
- (9, 16, 29, 52, 78, 98) *In nomine Domini. Amen.*
- (15) *Benedicta sit Sancta et Individua Trinitas.*
- (22) *In nomine Domini nostri Jesu Christi.*
- (26) *Ad perpetuam rei memoriam. In nomine Sanctissimae et Individuae Trinitatis, Patris et Filii et Spiritus Sancti. Amen.*
- (48) *In nomine Sanctissimae Trinitatis, Patris et Filii et Spiritus Sancti. Amen.*
- (68) *In nomine Sanctae Individuae Trinitatis.*
- (76) *In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti. Amen. Jesus.*
- (81) *In nomine Sanctis et Individuae Trinitatis, Patris et Filii et Spiritus Sancti. Amen.*
- (82) *In nomine Trinitatis et inhonorem Beatae Mariae Virginis.*
- (110) *In nomine Sanctissimae Trinitatis. Amen.*
- (85) *Im nahmen der Heiligen Hochgelobten Dreyfaltigkeit. Amen!*

3.1. Bóg jako obiekt miłości i czci

Wymienione urywki tekstu przywołują Boga jako byt odbierający od stworzenia ludzkiego uwielbienie i hołd, a nierzadko także wyrazy czci i dziękczynienia za doznane łaski i otrzymane dobra. Miejscami zaobserwować można też atrybutywne użycie przymiotników dodatkowo nawiązujących do cnót i atrybutów Boga, np. (55) [...] *A Ty najwyższy sędzia Boże mój dysponuj serca ludzkie* [...]. Bóg pojawia się w takim kontekście łącznie w 16 testamentach [(6, 15, 20, 21, 23, 29, 41, 48, 52, 55, 59, 60, 61, 68, 69, 96)] – poniżej (podobnie jak w dalszej części artykułu) przytoczone zostaną dwa najbardziej znamienne przykłady:

- (6) [...] *a to co zbędzie to jest gr. 16 tamże ojcom do kościoła na wosk, na cześć i chwałę Panu Bogu.* [...];
- (96) *Ja, niżej podpisany, wyznawam podłość natury ludzkiej i to żem jest śmierci podległy i mam dobrą intencję według nauki chrześcijańskiej przygotować się przed Majestat Boga w Trójcy Jedynejo.* [...]

3.2. Odkupiciel, zbawiciel, dawca życia wiecznego i istota wynagradzająca

Bóg w wyżej wymienionych funkcjach pojawia się w ogromnej większości tekstów analizowanego korpusu badawczego, gdyż aż w 41 rozrządzeniach ostatniej woli [(2, 6, 7, 14, 15, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 26, 29, 41, 42, 44, 45, 47, 48, 52, 55, 57, 60, 63, 68, 69, 70, 71, 73, 77, 81, 83, 85, 87, 92, 100, 104, 105, 107, 110, 111)], przy czym częstokroć można napotkać kilka takich odwołań w obrębie jednego testamentu. We fragmentach tych testatorzy, ufając miłosierdziu Bożemu, wyrażają nadzieję na odpuszczenie win i życie wieczne w niebie, dziękując jednocześnie za ofiarę Jezusa Chrystusa, który swoją śmiercią wybawił świat od grzechu.

- (17) *Rozumiejąc się ja już być śmiertelnym przed przyjściem śmierci swojej i niżeli Panu Bogu i Twórcy mojemu ducha mego oddam, umyśliłem się naprzód pojednać z Panem Bogiem przez przyjęcie chwalebnej świętości ciała i krwi Zbawiciela mojego, życząc sobie tego, aby był Pan Bóg duszy mojej miłościw. [...];*
- (41) *Naprzód duszę moją Panu Bogu Wszechmogącemu, Stworzycielowi memu, Najświętszej Pannie Maryi, Matce Bożej i Wszystkim Świętym, z tą jaka może być największą pokorą i uniżeniem, w św. Boskie ręce Jego poruczam i oddaję Jego św. miłości, prosząc, żeby mię nie według grzechów moich sprośnych, którem im niełaskę i gniew Jego przeciw sobie pobudzał, sądził, ale według niewymownego miłosierdzia Swego, grzechy moje odpuściwszy, do chwały Swojej św. duszę moją przyjęć raczył. [...];*
- (85) *Letzlich übergebe ich meine seele meinem erlöser Jesu Christo, der wirdt, umb seines verdienstes willen an ynem großen tage gemeiner auferstehung mich mit gnadenaugen ansehen, und durch sein bitter leyden und sterben das erworbene ewige leben genießen laßen. Amen. Amen!*

3.3. Bóg jako sędzia

Bóg jako istota osądzająca ludzkie czyny występuje w 15 testamentach [(9, 15, 18, 41, 47, 55, 61, 63, 68, 70, 86, 91, 100, 103, 108)], przy czym w niektórych dokumentach odpowiednie passusy występują kilkakrotnie. Wszystkie urywki tekstu szkicują obraz Boga jako sędziego „rozliczającego” człowieka za popełnione czyny. Sporadycznie stwierdzono również przydawkowe epitety Sądu Ostatecznego wyrażające wiarę w ostateczną sprawiedliwość Boga, np. (18) [...] *aż przyjdzie Sędzia **sprawiedliwy** żywych i umarłych, [...]*, lub też lęk przed samym sądem oraz jego bezapelacyjnością, np. (47) [...] *na ostatni on sąd **generalny** i **straszny** Odkupiciela mego [...]*. Interesującym jawi się także wykorzystanie motywu *iudicii Dei* (*irae Dei*) jako groźby w przypadku

niewykonania ostatniej woli, np. (103) [...] *in toto aprobuje i ratyfikuje in quantum, by zaś [...] egzekutorowie w czymkolwiek sprzeciwić mieli, tedy onych na **straszny** Sąd Boski pozywać będą.* [...], (108) [...] *przez miłość Bożą ich zaklinam i na **strasznym** Sądzie Boskim tego się upominać będą.* [...]. Dowodzi to wyjątkowej doniosłości obowiązku wykonania rozrządzeń *mortis causa* po śmierci testatora, w czym daje się dostrzec silnie tkwiące przeświadczenie o moralnym obowiązku uszanowania woli osoby zmarłej³².

- (55) *Grzesznik oddając modlitwie i opiece waszej grzeszną duszę moją w ręce Boga i sędziego mego biorąc na pomoc najdroższą krew Jego i Sakramenta święte na pomoc nam grzesznym od Niego zgotowane i dane. [...];*
- (86) [...] *Sam też przed Bogiem moim, do którego na sąd idę, moje odpuszczam urazy. [...]*

3.4. Bóg, któremu człowiek powierza swą duszę

Bóg – nierzadko w Trójcy Świętej – jako istota, której człowiek oddaje swojego ducha, występuje w 38 testamentach [(2, 7, 14, 15, 17, 18, 20, 22, 23, 26, 39, 41, 42, 44, 47, 52, 55, 68, 60, 61, 63, 68, 71, 73, 81, 83, 85, 86, 87, 91, 92, 94, 100, 103, 104, 105, 108, 111)], przy czym w kilku miejscach również Matka Boża pojawia się jako postać przyjmująca duszę zmarłego [(18, 41, 47, 91, 94, 105, 107)]. Boga postrzegają zatem spodziewający się śmierci testatorzy jako byt, któremu duch jest „oddawany lub powierzany”:

- (23) *Przyjdzieli mi tedy w tej chorobie mojej z tego mizernego świata zejść, tedy duszę moją w ręce Boga Wszchemogącego oddaję i polecam. [...];*
- (44) *Na tym zbawienia mego fundamencie, nad który nikt innego położyć nie może, stojąc, naprzód duszę moją Panu Bogu, od którego ją mam, w najświętsze ręce Jego oddawam i o tym nic nie wątpię, o co go niegodny proszę, że ją do Siebie przyjąć będzie raczył. [...];*
- (85) [...] *Letzlich übergebe ich meine seele meinem erlöser Jesu Christo, der wirdt, umb seines verdienstes willen an ynem großen tage gemeiner auferstehung mich mit gnadenaugen ansehen, und durch sein bitter leyden und sterben das erworbene ewige leben genießen laßen. Amen. Amen!*

³² F. Longchamps de Bériet, *Szacunek dla woli zmarłego na przykładzie rzymskich fideikomiszów*, w: *Profesorowi Janowi Kodrębskiemu in memoriam*, A. Pikulska-Robaszkiewicz (red.), Łódź 2000, s. 209–219.

3.5. Bóg jako opiekun w życiu i w chwili śmierci

Bóg jako opiekun w życiu i śmierci postrzegany był przez dwudziestu testatorów: [(7, 14, 18, 20, 21, 24, 26, 29, 42, 45, 47, 48, 55, 57, 60, 63, 68, 70, 86, 108)]. Ukazuje się On jako istota udzielająca pomocy i błogosławieństwa bądź ochraniająca przed niepowodzeniami i katastrofami:

- (26) *Naprzód jako chrześcijanin wyznawam wiarę św. katolicką, rzymską, według artykułów składu apostołskiego, za co osobliwie Panu Bogu dziękuję, że mię stworzywszy na wyobrażenie Swoje, odkupiwszy krwią Swoją przenaświętszą, w wierze powszechnej przez tak wiele lat od wszelakich niebezpieczeństw bronić i chować raczył. [...];*
- (68) *Gdyż uważając jako mię Pan Bóg błogosławił i jako w wielkich trudnościach ratował, zeszło by się było, abym Panu Bogu dziesięć zbiorku mego oddał, co się nie stało, życzyłbym aby się teraz zbiorku mego nagrodziło. [...]*

3.6. Bóg nadający rangę ludzkim działaniom

W 30 testamentach [(9, 14, 15, 17, 22, 24, 26, 30, 39, 41, 44, 45, 47, 48, 52, 55, 60, 61, 63, 68, 69, 70, 73, 77, 78, 81, 82, 83, 86, 87)] można odnaleźć funkcję Boga jako istoty nadającej wyższą rangę ludzkiemu działaniu, które samo w sobie – również bez przyzywania Boga – zawiera swoiście uroczysty i poważny wymiar. Dana osoba w obliczu śmierci zatem nie tylko prosi o coś, ale prosi *dla Imienia Bożego* (24), nie tylko zobowiązuje do czegoś, ale czyni to *pod Bożą bojaźnią i miłością* (39), np.:

- (26) *A tych wszystkich, którzy by ten testament mój kazić, przeciwko niemu mówić i on infirmować chcieli, przeklinam przed majestatem Bożym, którzy by przeciwko woli mojej być chcieli. [...];*
- (86) *Sam też przed Bogiem moim, do którego na sąd idę, moje odpuszczam urazy. [...]*

3.7. Bóg jako wszechmocny Stwórca

W treści eksplorowanego korpusu badawczego można również stwierdzić obecność Boga jako Stwórcy, bytu sterującego życiem, decydującego o losie. W wielu testamentach widać ponadto przekonanie testatorów, iż to Bóg „udzielił im” określonych dóbr materialnych. Testator postrzega siebie zatem jedynie jako depozytariusza majątku, ale uznaje własne prawo do rozrządzania nim na wypadek śmierci (swoistą sprzeczność w tym zakresie wyjaśniać może fakt, iż

rozrządzenie majątkiem *mortis causa* odbywało się przecież w „imię Boga”). Bóg jako omnipotentny kreator pojawia się w większości poddanych analizie dokumentów, co potwierdzają stosowne fragmenty tekstu w 50 testamentach przy równoczesnym wielorazowym występowaniu tych passusów w obrębie jednego rozrządzenia [(2, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 13, 14, 15, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 26, 29, 30, 39, 41, 42, 44, 45, 47, 48, 52, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 63, 68, 69, 70, 71, 76, 77, 79, 86, 87, 88, 91, 92, 98, 107, 110, 111)]:

- (2) *Wszakże jeśliby Pan Bóg do stanu św. małżeńskiego córkę jedną, albo i drugą ze starszych powołać raczył [...];*
- (4) *[...] bacząc to do siebie, zem już bliski śmierci, a warując to, aby po śmierci mojej majątność moja wszelaka z łaski miłego Pana Boga mnie nadana i w doczesny szafunek powierzona w dobrym porządku zostawała i czeladź moja porządnie rozprawiona była, tym testamentem ostatecznej woli mojej tak mieć chcę. [...];*
- (76) *[...] Nach dem durch verhängnüb Gottes ich nunmehr sterben muß, alß dancke ich dem Allerhöchsten, daß ich bey gutter vernunft und verstandt seinde, daß meinige, so ich durch meine dienste erworben legiren und disponiren kan, [...]*

3.8. *Ira Dei*³³

W treści kilku testamentów można także znaleźć fragmenty, w których testatorzy uświadamiają sobie, iż popełnione za życia grzechy mogą ściągnąć na człowieka gniew Boży, którego rezultatem może być kara w postaci cierpienia. Taki obraz Boga widnieje w 14 rozrządzeniach ostatej woli: [(2, 4, 6, 20, 22, 41, 42, 45, 55, 57, 60, 70, 81, 86)].

- (22) *Ale zem jako grzeszny człowiek częstymi i ciężkimi grzechami Twórcę mego obraził, a przy pokucie św. niezupełnie za nie dość uczynił, w nadzieję miłosierdzia i przyjemności ojcowskiej Jego, jałmużnę z pracy mojej nagrodzić chcę bliżnim mym, krzywdy żadnej nie czyniąc i owszem pomocy ich w tym zadając, o co ich pilnie proszę. [...];*
- (60) *A wyznawając się przy tym być człowiekiem grzesznym, którym Pana Boga mego wiele razy obrażał, a obrażając na karanie zasługował, a za to niedosyć sprawiedliwości boskiej tu żyjąc na świecie nie uczynił, przeto gdy Stworzyciel mój czas i godzinę przyśle, o ratunek duszy mojej jako najprędzej was miła małżonko moja bardzo proszę. [...]*

³³ Pol. *gniew Boży*.

3.9. Bóg jako „zwierzchnik” i istota wskazująca właściwy sposób życia

Zaledwie sześciu testatorów [(17, 55, 63, 68, 70, 110)] upatruje w Bogu swojego zwierzchnika, któremu człowiek służy i przed którym ponosi odpowiedzialność za swoje postępowanie, podjęte decyzje itp.

- (17) *Ja, Wacław Zaleski z Zalesia będący już podeszły w latach, także też rozumiejąc być na ciele i na umyśle rześkim, a będąc jeszcze przy baczeniu dobrym, myślałem o tym, że każdy podległy człowiek dekretowi Bożemu i postanowione jest każdemu z nas umrzeć i oddać rachunek spraw swoich Panu Bogu. [...];*
- (70) *Takowe tedy rozporządzenie i dyspozycję ubóstwa mojego uczyniwszy, a to dlatego aby mię gotowego i czującego Gospodarz niebieski zastawszy, za służę swego uznał. [...]*

Osiem testamentów [(2, 22, 23, 48, 55, 60, 68, 70)] zawiera obraz Boga wyznaczającego właściwy kierunek życia człowieka:

- (23) *Ponieważ każdemu człokowi nad czas śmierci nie masz nic niepewniejszego, a nad samą śmierć na świecie nie masz nic pewniejszego, jakoż też i Bóg sam przez usta prorockie napomina każdego z nas żebyśmy dom swój rozporządzony mieli i zostawiali na każdy czas czując, gdzież dzień i godzina śmierci niepewne są. Przeto ja, [...] bywszy w tej mierze napomnieniu Pańskiemu posłuszny, dom duszy swej i materialny tak rozporządzam. [...];*
- (70) *[...] pamiętając tylko na słowa Zbawiciela mówiącego w osobie dziesięciu Panien do wszystkich: Czujcie, albowiem nie wiecie dnia ani godziny, to jest zejścia naszego, [...]*

3.10. Matka Boża oraz święci i błogosławieni Kościoła

Postać Matki Boskiej przedstawiana jest jako pełna czci miłosierna matka, której opiece polecają się testatorzy, a która także – podobnie jak Bóg – może nadawać ludzkiemu działaniu odpowiednią wagę (por. wyżej). Ponadto utożsamiana jest ona ze wspomóżycielką, a także opiekunką w życiu i w godzinie śmierci oraz świętą, która może orędować u Boga, prosząc Go o zmiłowanie dla grzesznej duszy, którą wraz z Bogiem – i czasem dodatkowo jeszcze wraz ze świętymi – może przyjąć po śmierci.

- (21) *Ja się sam Panu Bogu, Najświętszej Pannie i Spiritui Sancto i Wszystkim Świętym polecam. [...];*

- (52) *Zaczem duszę moją w ręce Stworzyciela mego polecam, Jegoż pokornie prosząc, aby przez zasługę gorzkiej męki Swojej i przyczynę Najświętszej Panny Maryi opiekunki mojej i Wszystkich Świętych grzechy moje odpuścić, a duszę moją do społeczności obywateli niebieskich przyjąć raczył. [...];*
- (91) *Pomocy macierzyńskiej od Matki Przenajświętszej Maryjej przenajśłodsze Jezusa pewnie się spodziewam, teraz i czasu godziny śmierci i Onę proszę i na Jej miłosiernych rękach duszę moją kładę i poufale umieram, pokaż się być Matką. [...];*
- (94) *Niespodziewanie w ciężką wpadłszy słabość uznać muszę, że nie masz człowiekowi nic pewniejszego nad śmierć, przed oczyma [to] mając naprzód duszę moją Panu Bogu w Trójcy Świętej Jedynemu, Najświętszej Pannie Marii dobrodziejce mojej, św. Kazimierzowi, patronowi memu w wieczną oddaję opiekę, Majestatu Boskiego pokornie prosząc, aby duszy mojej był miłościw [...];*
- (110) *[...] gotując się, protestuję się przed Tobą w Trójcy Jedyny Boże, przed Tobą Najświętsza Boga Rodzico, Panno, Opiekunko i Dobrodziejko moja, przed Wami Wszyscy Święci Obywatele Niebiescy, Stróże i Patronowie moi, że w prawdziwej wierze św. rzymskiej, katolickiej umierać chcę i pragnę, abym in vita et in morte laudem Deum meum i ochotnie wolę Jego najświętszą pełnił. [...]*

W treści analizowanych testamentów dosyć często można spotkać również poszczególnych przedstawicieli grona świętych Kościoła, do których wspomnień testatorzy odwołują się celem podawania rachuby czasu w obrębie kalendarza liturgicznego, za pomocą którego kształtowano funkcjonowanie w społeczności, odmierzano czas i podawano terminy: [(15, 20, 39, 41, 42, 44, 68, 77, 87, 94)], np.:

- (15) *A iż jeszcze od tego św. Jana co idzie, ekonomię rogozińską w arendzie mam, materię też już wszystką do lasińskiego kościoła nagotowano, [...];*
- (41) *Pisan w Piotrkowie w wigilię św. Andrzeja Apostoła roku tysięcznego sześćsetnego trzydziestego czwartego. [...]*

Ponadto święci pojawiają się również w funkcji pośredników mogących wypraszać u Boga łaskę zbawienia dla zbliżających się do śmierci ludzi [(42, 45, 47, 52, 55, 63, 73)], w funkcji istot przyjmujących wraz z Bogiem i z Matką Bożą duszę zmarłego [(18, 41, 47, 91, 94, 105, 107)], osób zbawionych, które napominają człowieka i wskazują mu właściwy kierunek życia, jak również nadają wyższą rangę ludzkiemu działaniu [(48, 110)], i wreszcie w roli opiekunów ludzi [(21, 48)].

- (45) *Proszę o przyczynę przez błogosławionej Dziewicy Panny Maryi opiekunki mojej i świętych Apostołów Piotra i Pawła, także św. Wojciecha patrona mego, Anioła Stróża i Świętych Wszystkich, aby mię mój Pan w poczet ich wpisać i przyjąć raczył. [...];*

- (91) [...] *teraz duszę moją oddaję Panu Bogu w Trójcy Świętej Jedynemu, Najświętszej Pannie Maryi dobrodziejce mojej, Aniołowi Stróżowi, patronowi mojemu św. i Wszystkim Świętym Bożym. [...];*
- (18) *Uważając sobie, że człowieka chrześcijańskiego powinność ta jest, aby zaprzawszy się (jako Paweł św. upomina), wszelakiej niezbożności, pobożnie a świętobliwie na tym wygnaniu świata tego żyjąc, oczekiwał onej błogosławionej nadziei i przyścia chwały wielkiego Boga i Zbawiciela naszego, gdy przyjdzie sądzić żywe i umarłe [...];*
- (110) [...] *gotując się, protestując się przed Tobą w Trójcy Jedyny Boże, przed Tobą Najświętsza Boga Rodzico, Panno, Opiekunko i Dobrodziejko moja, przed Wami Wszyscy Święci Obywatele Niebiescy, Stróże i Patronowie moi, że w prawdziwej wierze św. rzymskiej, katolickiej umierać chcę i pragnę, abym in vita et in morte laudem Deum meum i ochotnie wolę Jego najświętszą pełnił. [...];*
- (21) *Ja się sam Panu Bogu, Najświętszej Pannie i Spiritui Sancto i Wszystkim Świętym polecam. [...]*

Zakończenie

Powyższa analiza rozrządzeń ostatniej woli jednoznacznie udowadnia obecność kwestii związanych z religią w sporządzanych dokumentach prywatnoprawnych, do których zalicza się testamenty. Bogu w różnych jego obrazach wraz z Matką Bożą oraz świętymi Kościoła przypisywano istotną wagę w życiu mieszkańców Prus Królewskich w XVII w. Konkluzję taką można wyciągnąć na podstawie bardzo dużej ilości passusów testamentów, w których testatorzy przyzywają Boga, ufając Jego miłosierdziu oraz licząc na Jego dobroć oraz zmiłowanie u progu ich życia lub też w momencie śmierci.

Wyniki eksploracji ukazują także w sposób jednoznaczny, iż poszczególne wspomnienia świętych dają się interpretować jako daty celem umożliwienia sobie orientacji w czasie w ciągu roku liturgicznego.

Wyniki badań korespondują z wnioskami płynącymi z analizy sporządzonych w tym samym czasie i na tym samym terenie testamentów szlachetnie urodzonych kobiet³⁴, co wskazuje na to, że przejawy religijności w rozrządzeniach ostatniej woli nie wykazują istotnych różnic w zależności od płci testatora. Wśród analizowanych testamentów sporządzonych przez mężczyzn daje się jednak zauważyć więcej funkcji i ról przypisywanych Bogu niż w analogicznych rozrządzeniach sporządzonych przez kobiety. W szczególności to mężczyźni upatrują w Bogu Osoby karzącej za grzechy, zagniewanej grzechami człowieka, przed którą człowiek ponosi odpowiedzialność za swe postępowanie. W testamentach kobiet nie wstępuje tego typu obraz Boga.

³⁴ Por. P.A. Owsiański, A. Paluch, *Sacrum między profanum*, s. 86–93.

Badanie potwierdza także zarysowany we wstępie poniższej pracy charakter testamentu z XVII w. jako aktu nie jedynie prywatnoprawnego, lecz także silnie duchowego, czy nawet religijnego, bowiem jako czynność prawna zawierająca rozrządzenia *mortis causa*, a zatem silnie zakorzeniona w ziemskim wymiarze życia ludzkiego, stanowi zarazem miejsce, w którym sferę *profanum* przenika sfera *sacrum*, gwarantując tym samym ostrożny wgląd w ludzkiego ducha.

Bibliografia

Źródła

Kowalkowski Jacek, Nowosad Wiesław, *Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVII wieku*, Warszawa: Wydawnictwo DiG 2013.

Opracowania

Ariès Philippe, *Człowiek i śmierć*, Warszawa: Wydawnictwo Aletheia 2011.

Durkheim Emile, *The Elementary Forms of the Religious Life*, London: George Allen & Unwin Ltd 2012, <https://www.gutenberg.org/files/41360/41360-h/41360-h.htm> [dostęp: 26.03.2021].

Dutta Anatol, *Warum Erbrecht? Das Vermögensrecht des Generationenwechsels in funktionaler Betrachtung*, Tübingen: Mohr Siebeck 2014.

Eggers Hans, *Deutsche Sprachgeschichte III. Das Frühneuhochdeutsche*, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag 1969.

Eliade Mircea, *Sacrum a profanum*, tłum. B. Baran, Warszawa: Wydawnictwo Aletheia 2008.

Florian Victor, Mikulincer Mario, *Fear of Death and the Judgment of Social Transgressions: A Multidimensional Test of Terror Management Theory*, „Journal of Personality and Social Psychology” 73(1997)2, s. 369–380.

Giddens Anthony, *Socjologia*, tłum. A. Szulżycka, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2004.

Groll Klaus Michael, *Ein Zwischenruf zum Jahresanfang: Das kluge Testament als kultureller Akt*, „Zeitschrift für Erbrecht und Vermögensnachfolge” 1(2006), s. 1–2.

Kultura śmierci, kultura umierania, red. A. Guzowski, E. Krajewska-Kułak, G. Bejda, t. 4, Białystok: Uniwersytet Medyczny w Białymstoku. Wydział Nauk o Zdrowiu 2016.

Hampe Karl, *Der Zug nach Osten. Die kolonisationsische Großtat des deutschen Volkes im Mittelalter*, Leipzig – Berlin: Teubner 1921.

Huszał Grzegorz, *Przygotowanie do śmierci w XVII wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 31(1983)1, s. 105–151.

Januszowski Jan, *Nauka umierania chrześcijańskiego: Także iáko koniáqcégo Pánu Bogu oddawáć, y czego ná ten czas pilnowáć trzebá: Przy tym y przykłády o roskoBách niebieskich y mękách C3yścowych y piekielnych*, Druk., Kraków: Skalski Bazyli 1604.

- Kowalkowski Jacek, Nowosad Wiesław, *Wstęp*, w: *Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVII wieku*, red. J. Kowalkowski, W. Nowosad, Warszawa: Wydawnictwo DiG 2013, s. 9–56.
- Krasuski Jerzy, *Historia Niemiec*, Wrocław – Warszawa – Kraków: Ossolineum 2008.
- Longchamps de Bérier Franciszek, *Szacunek dla woli zmarłego na przykładzie rzymskich fideikomisów*, w: *Profesorowi Janowi Kodrębskiemu in memoriam*, red. A. Pikulska-Robaszkiewicz, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2000, s. 209–219.
- Ludat Hans, *Słowianie połabscy i marchie nadłabskie jako problem europejskiej historii*, w: *Powojenna mediewistyka niemiecka*, red. J. Strzelczyk, A. Krawiec, Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje 2017, s. 250–263.
- Morawiec Jakub, *Początki państw. Dania*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 2019.
- Owsiński Piotr A., *Zu Konfessionsfragen in ausgewählten deutschen Dorfwillküren in Polen*, „Kieleckie Studia Teologiczne” 17(2018), s. 181–197.
- Owsiński Piotr A., Paluch Anna, *Sacrum między profanum, czyli o kwestiach wyznaniowych w testamentach szlachetnie urodzonych kobiet w Prusach Królewskich XVII-go wieku*, „Kieleckie Studia Teologiczne” 19(2020), s. 75–95.
- Popiołek Bożena, *Woli mojej ostatniej Testament ten... Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego 2009.
- Szawiel Tadeusz, *Religijność ludowa: perspektywy spojrzenia*, „Znak” 3/2008 (nr 634), <http://www miesiecznik.znak.com.pl/6342008tadeusz-szawielreligijnosc-ludowa-perspektywy-spojrzenia/> [dostęp: 3.05.2020].
- Szymańska Aleksandra, *Religijność ludowa i kult świętych*, <http://rme.cbr.net.pl/index.php/archiwum-rme/534-stycze-luty-nr-65/kultura-i-tradycje-ludowe13/710-religijno-ludowa-i-kult-witych> [dostęp: 4.06.2020].
- Wiślicz Tomasz, *Religijność wiejska w Rzeczypospolitej szlacheckiej. Problemy i trzy przybliżenia*, „Barok” 11(2004)2, s. 97–118.
- Zhirmunskij Viktor M., *Istorija nemeckogo jazyka*, Moskwa: Vysshaja shkola 1965.

Piotr A. Owsiński – dr, ur. w 1984 r. w Chmielniku, adiunkt w Instytucie Filologii Germańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie; główne obszary zainteresowań naukowych: historia języka niemieckiego, gramatyka historyczna języka niemieckiego, grafematyka tekstów średnio-wysoko-niemieckich i wczesno-nowo-wysoko-niemieckich, tłumaczenie, onomastyka, językowy obraz świata, języki specjalistyczne w ramach terminologii prawa spadkowego, interferencja i transfer językowy; monografie: *Graphematische Untersuchungen zur ostdeutschen Apostelgeschichte aus dem 14. Jahrhundert*, Frankfurt a.M. 2017; *Geschichte des Deutschen für jedermann: wissenschaftliche Materialien und Lehrmittel zur Einführung in die Geschichte der deutschen Sprache*, Kraków 2019; współautorstwo: *Sprache der deutschsprachigen Kanzleien in der frühneuhochochdeutschen Zeit im südlichen Ostseeraum. Teil 2 : Morphologische Ebene. Zu den Kategorien des Adjektivs und den Ablautklassen*, Berlin 2020; współredakcja: *Auf den Spuren der Deutschen in Mittel- und Osteuropa. Sławomira Kaleta-Wojtasik in memoriam*, Frankfurt a.M. 2017, *Facetten*

der Sprachwissenschaft: Bausteine zur diachronen und synchronen Linguistik, Berlin 2019; *Das sprachliche Handeln in den kleinen Kanzleien. Akten der 10. Tagung des Internationalen Arbeitskreises Kanzleisprachenforschung, Warschau, 9. bis 10. September 2019*, Hamburg 2021; autor artykułów z zakresu historii języka niemieckiego i grafematyki, jak również kulturoznawstwa.

Anna Paluch – dr, ur. w 1990 r. w Krakowie; główne obszary zainteresowań naukowych: prawo spadkowe, prawno-porównawcza analiza swobody testowania i jej ograniczeń, aksjologiczne podstawy, cele i funkcje swobody testowania i jej ograniczeń z perspektywy historycznej i współczesnej; autorka monografii: *Granice swobody rozrządzenia majątkiem na wypadek śmierci w prawie polskim*, Warszawa 2021 oraz artykułów z zakresu prawa spadkowego publikowanych w „Transformacjach Prawa Prywatnego” w Krakowie, „Acta Iuris Stetinensis” w Szczecinie oraz „Osteuropa Recht” w Berlinie; współautorka artykułów naukowych z zakresu językowego obrazu świata i języka specjalistycznego w ramach terminologii prawa spadkowego publikowanych w Szczecinie i Warszawie.